

GYÖRKE ILDIKÓ

A BALLADASZERŰ NOVELLA
MEGJELENÉSE
PETELEI ISTVÁNNÁL

Balladaszerű novellákkal, egyes novellák balladai felépítésével, a balladára jellemző hangulattal a magyar prózában elsőként a századvég és a századforduló tízes éveinek irodalmában találkozunk. A novellatípus előhívója elsősorban a századvég tragikus diszpozíciója, tragikum iránti érzékenység. Péterfy 1887-ben írott tanulmányában úgy véli, hogy kora realiztikus–naturalisztikus fölfogása „a heroikus tragédiának nem kedvez”.¹ Annál inkább formálja azonban a „tragikai érzés”, a tragikus, drámai, balladai felhang az epika, különösen a novella világát.

A kortárs német próza hasonló, tragikus, balladaszerű megjelenítése (Stifter, Fontane, Storm, Keller írásai), valamint a népballadák és Arany balladáinak hatása, kiváltképp borongós, pesszimista írói világnézet esetében – mint Peteleinél – balladai novellák írására készíthet. A balladai szemlélet azonban, amely Aranynál nemcsak tragikus életérzés, hanem filozofikus létérzékelés tolmácsolója is, korszakunk írójánál (Bródy, Justh, Gozsdu, Papp Dániel) és főként Peteleinél már csupán tragikus hangulattá oldódik.

Ugyanakkor a műfaj – mint J. Klein írja – egyetlen eseményt megragadó sajátossága, „drámaian feszült szerkezete, ha a hátborzongatót hangsúlyozza”,² a ballada felé közelít. S ha igaz az, hogy a balladában „egy történet, mint sors-

¹ Péterfy Jenő: *A tragédiáról*. In: *Válogatott művei*. Bp. 1983. 52.

² J. Klein: *Novelle und Ballade*. In: *Geschichte der deutschen Novelle*. Wiesbaden. 1960. 27.

szerű találkozás van megragadva és elmondva”,³ akkor a novella „sorsfordulata”, „sorsszerűsége” tudatos szerkesztéssel, előadásmóddal balladai novellákat revelálhat.

A műfaji rokonságot példázzák azok a novellatémák is irodalmunkban, melyek nép- vagy műballadákban hangzanak fel. Gondoljunk csak a *Hero és Leander* mondára a *Két királygyermek* című balladában, vagy Arany Jánosra, akinél a *Tetemrehívás* csírája megtalálható a *Hermina* című novellában.

Máskor a novella dolgoz föl egy-egy ősi balladamotívumot. Bródy Sándor *Tuza Istvánné* című novellája például a Kőműves Kelemenné (illetve a délszláv, román és egyéb balladamegfelelők) „visszajára fordítása”,⁴ Petelei pedig az *Őszi éjszakában* Arany János *Ágnes asszonyát* idézi.

Természetesen a novella, ha közelít is a balladához, a műfaj törvényeit nem oldja, nem oldhatja fel, hiszen „... egyetlen jelenetre sűrítettsége sohasem olyan fokú, mint a balladéé, s nem is mindig jellemző rá”.⁵ A novella ugyanis elmesél egy-egy balladába illő történetet, vagy széles epikus keretbe ágyazva megjelenít, részletesen indokol (Mikszáth, Petelei), erősen tömörít, nem tűr bő megokolást.

Korszakunkban a balladaszerű novella többféle változatával találkozunk. Stilizált példázatszerűség (Bródy, Justh), balladai előadásmód (Mikszáth, Petelei) éppúgy jellemzi az egyes műalkotásokat, mint a balladai szerkesztés (Petelei, Papp Dániel), vagy a balladába illő ritmikus sorok felidézése (Bródy, Petelei).

Balladaszerű hangnem

A tájábrázolás mint a balladai hangulat közvetítője. A színek világa. Petelei balladaszerű novellái, „prózában írt

³ W. Kayser: *Das sprachliche Kunstwerk*. Bern. 1965. 354.

⁴ Vö.: Kántor Lajos: *Balladisztikus novella (Bródytól Szabó Gyuláig)*. In: *Valóság és varázslat*. Bp. 1979. 61.

⁵ Vargyas Lajos: *A magyar népballada és Európa*. I. Bp. 1976. 35.

balladái” (Kozma Dezső) lemondó, rezignált hangulatok megjelenítői. A táj nyomasztó atmoszférája legtöbbször már a bevezető képsorokban tragédiát sejtet (*Két fehérmép, Őszi éjszaka, Parasztszégyen*). A cselekmény kibontásának színhelye a titkokkal terhes éjszaka, misztikus homályba burkolva (*Árva Lotti, Két fehérmép, Őszi éjszaka, A gyámoltalan, Parasztszégyen*). Csak itt-ott csillan fel egy kis fény, egy halvány „gyertya fénye” (*Árva Lotti*), vagy „álmatag”, „bágyadt fény” (*Őszi éjszaka*), de ez is csak az előadásmód tragikus hangnemét emeli ki, semmint ellenpontozza. Mint Arany balladáinak, Petelei írásainak is „éjjeli világítása” (Greguss Ágost) van, a tájábrázolás a lélekrajz, a sötét végzet képi megjelenítője.

A hangulati szférát — a századforduló impresszionista, szecessziós stílusának színvilágához hasonlóan — a színek közül a fehér (*Árva Lotti: 14, Két fehérmép: 2, Elítélve: 2, Őszi éjszaka: 5, Parasztszégyen: 2*), a fekete (illetve sötét): (*Árva Lotti: 3, Két fehérmép: 3 (7), Őszi éjszaka: 5 (7), Parasztszégyen: 6 (12)*), a sárga (*Árva Lotti: 6, Őszi éjszaka: 2* és a vörös (*Árva Lotti: 5, Két fehérmép: 3, Őszi éjszaka: 5*) színek uralják, változatos szőösszetételben („halotti fehér köntös — *Árva Lotti*, „vértől fekete arc” — *Őszi éjszaka*, „Fekély fehér testére, Fekély fehér nyakára” — *A gyámoltalan*).⁶ A színek szimbolikus jelentését jelzi az is, hogy milyen fogalmak mellett szerepelnek. A fehér például a magány, a becsapott lélek halálának a jelképe az *Árva Lotti*-ban, a *Két fehérmép* és az *Őszi éjszaka* című novellában pedig a fekete szín — amely a tragédia, a katasztrófa, a gyász szimbóluma — éles ellentéte. Végzetes sorsú, magányos asszonyalakjai ábrázolásában is a fehér a domináns (*Árva Lotti, Két fehérmép, Elítélve, A gyámoltalan*). A fekete szín gyakran társul a sárgával, mint halált jelképező értékkel (*Árva Lotti, Őszi éjszaka*).

⁶ A színek szerepét az irodalmi alkotásokban részletesen elemzi: P. Dombi Erzsébet: *Színhatások a századforduló prózájában*. Szabó Zoltán: *Impresszionizmus és szecesszió a századforduló prózájában*. In: *Tanulmányok a magyar impresszionista stílusról*. Bukarest. 1976.

A vörös színhez a vér, a tűz, a pusztulás képe asszociálódik (*Két fehérmép, Őszi éjszaka, Parasztszégyen*).

A hangnem és a színvilág szintézise a tragédiát talán legszebben az *Őszi éjszakában* készíti elő:

„Az ős nálunk Szovátán belemarkolt az erdőbe, s a tölgyfák lombja foltonként *megveresedett*, mintha vért eresztett volna rajta. Az útszéli vadvirágok színtelenek lettek, és a bokrok *piros* bogyós ágai ledőltek a száradó gyepre. Az oldal megsárgult; a közeledő halál gondolata mintha megerezett volna a bikkéket, gyűrött és *sápadt* lett, mint a vénember arca [...]

A hegyháton felül, a havas fenyves elein *halványszürke* köd ül, s miatta a rajza belevész az égboltba. Az ormon leszálló erek, patakok simábbak, csendesebbek lettek; elbújnak a selymés sások közé, loppal csorranva a fekete mederbe. . . A nagysóstó oldalán a csupasz sóhegyek *fehére* bágyadtabb, mint nyáron volt. Az alkonyat legelőbb a *fehér* talpát takarja be *gyászfekete* fátylával. Az orma felett pedig akkora helyt, mint az asztal lapja, *álmatag fény* bukkan ki. A Szakadát ciheresein *gyöngye köd* suhan át [...] Esteledvén, a *bágyadt fény* a sóhegyek felett elevenedik. A hold ágya ez, melyből kikel [...] A hold nemsokára kiemeli *fehér* homlokát. Minden árnyba borul, de az első sugár két vékony puskaszuronyra tűz a bokrok között a hegytetőn.” (Kiemelés tőlem – Gy. I.)⁷

Az elégikusra hangolt, szecessziós díszítetttségű tájrajz nyugalma csak látszólagos. A tájjelemek metaforikus megismerésével egybefonódó színhatások, a nominális szerkesztésmód sejtelmes hangulatot közvetítenek.

Már a felütésben a vér szó az életet fenyegető veszélyt asszociálja. Majd feltűnik a századforduló legsajátosabb színszimbóluma, a halál toposzaként megjelenő sárga.⁸ A gyász fekete színe, a fehér sóhegyek felett elevenedő „álmatag, bágyadt fény” az angol-skót balladák ellentéteit, fekete-fehér ellenpontosító szerkezetét villantják fel. A vér vörös és a gyász fekete színkompozíciója a novella utolsó részében konkrét jelentést kap: a meggyilkolt fiú „vértől feke-

⁷ Petelei István: *A tiszta ház. Válogatott elbeszélések*. Bp. 1981. 186., 187., 188.

⁸ Vö. Dombi Erzsébet: I. m. 38.

te” arca indítja el a gyötrő önvád, a beismerés folyamatát. A színek tehát a novellában elsődleges jelentésük mellett egy mélyebb és elvontabb, szimbolikus jelentést is kifejeznek, a lelkiismeret-furdalás vizuális megjelenítői. Így lesz a természet „nemcsak színhelye, hanem vele összehangzó hátere az emberi cselekvésnek”.⁹

A sejtelmes hangulatot tovább fokozza a két acélpenge villanása az éj sötétjében. Végül a férjét gyilkosságba kergető asszony siránkozása megtöri az éjszaka csendjét, hogy újra felidéződjék a tragédia.

Balladaszerű előadásmód

A tragédiák megidézésének eszköze a hosszú monológ, magánbeszéd (*Őszi éjszaka*), szaggatott, töredékes párbeszéd (*Árva Lotti*, *Két fehérmép*, *Parasztszégyen*). A megjelenítés nyelvi formája a belső analízis, belső monológ, belső vita, kihagyásos mondatfűzés.

Az *Elítélve* című novellában a drámai feszültséget, a férj nyugtalanságát, zaklatott lelkiállapotát a súlyos problémák és lelkiismereti konfliktusok¹⁰ kifejezési eszközéhez, a belső monológhoz közelítő ábrázolás van hivatva érzékeltetni: „Mily oktan”. . . [. . .] Mily oktan. Olyan ügyetlenül leplez el valamit, hogy többet kell képzelnem, mint amennyi tán van. Mert valami van. Mi az?”¹¹

A párbeszédetek gyakran már az intonációban a székely népballadákhöz hasonlóan feszült atmoszférát teremtenek. A *Két fehérmép* kérdőmondatok szűkszavúságára korlátozódó párbeszéde a féltékenység pusztító és önpusztító tragédiáját fényszórózza. A *Parasztszégyen*ben pedig a „sikításszerű” párbeszéd a két fiatal végzetét jelzi:

„– Eszter! Eszter, hallod-e?”

⁹ Riedl Frigyes: *Arany János*. 1982. 68.

¹⁰ A fogalmat részletesen kifejtette Wilhelm Duwe: *Ausdrucksformen deutscher Dichtung*. Erich Schmidt-Verlag. Berlin. 1965.

¹¹ I. m. 177.

A havasi szél búgva omlott le a mederben, el-elnyelve a sasorrú, fekete szemű, lesült, csontos arcú legény kiáltó szavát.

– Eszter! hej! – A legény a mély víz túlsó partján állott előregörnyedve, ügyelve a piszkos kis falusi udvart.

– Eszter! hej! [. . .]

– Eszter! haj! hallod-e [. . .]

– No, mi kell oda túl?

– Hajtson át kend egy kötelet. Nyeszle tőkét vonszolok kendnek az erdőtől idáig, s itt a tüdejét kiordítja az ember, amíg kend megmozdul.

– Nem engem hívtál, ha jól hallottam, Marci!

– Hát hívja is már kendet a farkasfene. . . ”¹²

Ugyanakkor megfigyelhetjük – Lázár Béla ki is fejtette –, hogy Peteleinél a szaggatott előadásmód nemcsak a jellemzés eszköze, hanem az írói előadásmód sajátja is. „Az ő emberei mind lázas lelkiállapotban beszélnek. . . , szaggatott, rövid, ideges, gyors a beszédük, az övék is, az írói is, mert az író együttérez alakjaival.”¹³ A narrátor együttérző-figyelő érzelmi jelenlétének tolmácsolója gyakran a szabad indirekt stílus és a belső analízis:

„És az anyja, aki utálja Balásit, suttogva oktatgatta: mit kell tennie, ha visszatér az urához. . . . És jaj, a tanács gaz és rossz volt. . . és el fogja a játékot veszíteni Klemi. Félelemmel és csodálattal nézi az urát. Ez az egész ember, ez az erős, nagy férfiú az apró kis cselofásokon felül van. Érti az erejét Klemi – s elpirul, és sír [. . .] Amint meglátja a Klemi bűnét, jaj, tán szétzúzza vagy megveti. A lábához ha borulna sírva, bűnbánattal – ki tarthatja ki az ő kemény, lenéző tekintetét. És bárha remeg tőle, szertelen megnőtt a szemében” (*Ellátéve*).¹⁴

Ez az írói azonosulás azonban nemcsak Petelei beleélőképességének következménye, talán inkább a benne felgyúlt tragikus diszpozíció megnyilvánulása. A mű stílusában egyszerre van tehát jelen a személyes-írói hajlam, a tárgyias világlátás és az írói jellemzés.

Az *Őszi éjszakában*, mint népballadáinkban, minden az asszony beszédéből válik világossá. Magát a tettet, a gyilkos-

¹² I. m. 262.

¹³ Lázár Béla: *A tegnap, a ma és a holnap*. Bp. 1900. II. 284–285.

¹⁴ I. m. 181.

ságot nem adja elő a szereplő, utólag sejtjük meg. A történetnek ez a „magasból való láttatása” (Vargyas Lajos) ismételten a ballada sajátja. S mivel a hősnő monológiájában önmagát jellemzi, a megkínzott lélek dikciója formálja az előadást. Monológja stilizált. Tömörítve, kihagyással annyi tárul elénk, amennyit a vergődő hős átél. Megfigyelhetjük, a kihagyásos, szaggatott előadásmód a beismeréshez közelítve különösen jellemzővé válik. Míg a férj ártatlanságát bizonyító „védőbeszéd” egyetlen siránkozó, könyörgő folyam, addig a megcsalás felidézésekor a mondatfűzés a nyelvtani eszközök mellett a lélektan törvényeinek is engedelmeskedik: a hangos, dühös kiabálásra már egyre inkább a szaggatottság, a kihagyás jellemző:

„– Az én bűnös szemem!... az én bűnös szám. Ó, jaj, neki... Temessék már el, az élő Istenre [...] Egy hét óta üldögélt egy kövön a mi házunkkal szemben... és éjszakán kóborolt az ablakom körül, mint a rossz lélek... »Mit nézel a falon, bolond« – kérdeztem. – »A falon keresztül is látom, amint levetkőzöl Mári... fehér testedet... « – így szólt. – Ó, az én bűnös lelkem, bűnös testem. Az élő Istenre, tegyétek már a föld alá szegényt... Csendőr úr... »¹⁵

„A bűn” beismertetése – a fokozás lélektani szabályaihoz igazodva (a fiú „vértől fekete arca”, „hideg teste”, „rút szag”) az előadásmód hangnemét is átformálja. A korábban még könyörgő asszony szavaiban – a lélekben lejátszódó drámai folyamatok külső megjelenítéseként – retorizált, felkiáltó, felszólító, kérdő alakzatok sűrűsödnek, színpadias, látványos gesztusok kíséretében, akár a Tetemre hívás „miniatűr drámájában”.¹⁶

„Nem tudok elmenni innen, pedig az a szag, mely onnan a bokor melől jön, elveszi az eszemet... Csendőr úr! Vigyétek már el onnan Gyurit! Mit kívánnak tőlünk? Már meghalt Gyuri! Mit akar még velünk a bírós-

¹⁵ I. m. 192.

¹⁶ Vö.: Újhelyi Mária: *Kettős indítás: A líra és a ballada válaszáján*. Arany János: *A varró leányok*. In: *Az el nem ért bizonyosság*. Szerk.: Németh G. Béla. Bp. 1972. 37.

ság, hogy nem engedi eltemetni? [. . .] Ne tartsák itt, lelkem, hiszen nem érzik? . . . Nem érzik a szagát, csendőr úr. . .

Fölemelte mind a két karját a feje fölé; az égre meredt néhány ugrásban a gödörből felrohanva, merészen a csendőrök elé toppant, s hangosan kiáltva, dühösen folytatta.¹⁷

Az égre meredő tekintet, a bűnre történő ráismerés elementáris erejű, a képet kozmikus méretűvé tágítja. A „mély és rettenetes csendesség” az „isteni csendesség”-be átfordulva a tragikus vétséget transzcendens magasságba emeli.

A zárókép a táj nyomasztó komorságával nem feloldja, hanem összegzi a megjelenített tragédiát, kimondva a Petelei novellák végső szuggeszcióját, azt, hogy a legkisebb vétség is végzetes tragédiák elindítója és beteljesítője:

„Egy tiszta, áthatolhatatlan fekete köpönyeg hever hegyen, völgyen, mezőn és szakadékon. . . Oly rengeteg mindez, nagy, oly békességes, mint a halál. Valaki bele-belekiált az éjbe.”¹⁸

Balladaszerű szerkesztés

Népballadáink felépítése, a cselekmény részeinek egymásutánja bizonyos mértékig kötött. A kiindulás – mint novelláinkban – egy párbeszéd vagy monológ, amely előre jelzi az összeütközést, a bekövetkező tragédiát.

„Ezután mindig valami színváltozás következik: valaki elmegy messzire, vagy valaki érkezik messziről, esetleg mind a kettő megtörténik. [. . .] ez a » mozgás « többnyire csak vázlatosan van jelezve, néhány szóval adják tudtunkra, néha pedig csak a szereplők elhangzó szavai érzékeltetik az indulás és az érzézés pontján.”¹⁹

A *Két fehérmépben*, mint a *Kőműves Kelemennében* – útnak indul a megcsalt, nyugodni nem tudó lélek, hogy végső bizonyosságot szerezzen gyanújáról. A messziről érkezés motívumát alig pár mondattal jelzi az író: „A harmadik fogadóhoz (ahonnan egy hajításnyira van a » Ferenczi-láz « a

¹⁷ I. m. 191–192.

¹⁸ I. m. 193.

¹⁹ Vargyas Lajos: I. m. 122.

gyergyai völgyre nézve) hétfőn délután . . . sötét országúton jött egy ropogós menyecske, kisfiát vezetve a kezén.”²⁰

A fogadó — a csábító leány és a megcsalt feleség találkozásának színhelye — a Bucsin, a vadon világa, a sziklák titokzatossága ismételten a balladák kísérteties világlátását villantják az olvasó emlékezetébe.

Az *Őszi éjszaka* szerkezete a balladákra jellemző „leleplező szerkezet”. Gyilkosság, „bűneset” történt még a „balladai cselekmény” megindulása előtt. A balladisztikus novella megfejtja a „bűnszerzést” (Riedl Frigyes).

Népballadáink befejezése általában egyfajta tanulmány-szerű összefoglalás: „. . . vagy valami párbeszéd, átok, kijelentés, valami stilizált összefoglalása a példázat jelentésének.”²¹

Petelei novelláiban többnyire a tragédiát közvetlenül vagy közvetve kiváltó szereplők átokszerű, bosszút sugalló kijelentése zárja a műalkotásokat. Az *Elítélve* című novellában például a férj „nehéz, forró könnyei”, vállára vetett puskája nem csupán fájdalmát, a feleség iránti szeretetét érzékeltetik, hanem bosszúvágyát is bizonyítják: a csábítót indul megölni. A *Parasztszégyen* ifjú hőse is elégtételt akar venni saját „vétsége” miatt: „— Megkapom én ebben az éjszakában. . . a másikat. . . ha isten van az égben. . . És előrerohant a hegy ellenében, ahol a Marci háza áll. . .”²²

A megrázó történetek az általánosság szintjére emelkednek. Mert az elvesző, sorsa által — s a legjobb novellákban a közösség megítélése miatt is! — pusztulásra ítélt hős a szerelmi történetekben egy tipikus emberi helyzetből fakadó lelkiállapotot, egy érzelem legyőzhetetlenségét igazolja.

²⁰ I. m. 161.

²¹ Vargyas Lajos: I. m. 123.

²² I. m. 276.

Az ismétlés

Az ismétlés, az ismétlődés mint költői eszköz, népbaladaink egyik ősi jegye. A tiszta és lazább formájú geminatio²³ – „Mily oktan” . . . [. . .] „Mily oktan. . . [. . .] A Klemi kedvessége jelent valamit . . . Hogy hazatért hívás nélkül, megalázkodva, hízelegve: jelent valamit” – (Elítélve) nem csupán visszatérése a szavaknak, hanem szignifikáns többlettel gyarapítja a szöveget, előkészítve a drámai fordulatot.

A novelláindító kérdés variált visszatérése a *Parasztszégyen* kezdő soraiban a balladai homály atmoszféráját megteremtve a szemantikai csend a felelet.

Máskor az egyes mondatok, sorok szinte „fogaskerékszerűen” kapcsolódnak egymásba; az ellentétes és párhuzamos paralelizmus az *Őszi éjszakában* a teljes tagadás stiláris megjelenítője:

„Járt utánam Gyuri, *nem tagadom*, csendőr úr, jó! Ami igaz, *nem tagadom* el. De nem az uram ütötte agyon. *A szálfa esett rá*. . . s Gyuri erre felé járt nappal, éjjel. . . *nem tagadom*. Mert itt fenn van a Gyuriék törökbúzásuk, s azért járt fel éjjel, hogy ne mocskolják meg a vaddisznók. *Igy esett rá a szálfa*. Egy-két szót is szoltunk egymáshoz, *nem tagadom*. . . de semmi rossz nem történt közöttünk, csendőr úr! . . . Egyszerre, igaz, nagyon megbátorodott, mintha vaskapocs szorította volna meg az ember derekát a táncban – de azért embert nem ölünk, csendőr úr!” (Kiemelés tőlem. Gy. I.)²⁴

Gyakori a distinctio dialógformája, a reflexió is. A *Parasztszégyen* balladaszerűen tömör, heves, ritmikusan pattozó szóváltásában a reflexió „vésztjósító prologként” (Kozma Dezső) vezeti be a lejátsszódo tragédiát:

- „– Sokat bánatsz, Sándor, mióta hazajöttem.
- Sokat bánatsz, Eszti, mióta hazajöttél. . .
- Azelőtt csak nyájas szavad volt hozzám.
- Azelőtt csak hozzám volt nyájas szavad, Eszti. . . ”²⁵

²³ A retorika szintaktikai alakzataira. Vö.: Szabó G. Zoltán–Szörényi László: *Kis magyar retorika*. Bp. 1988. 132–156.

²⁴ I. m. 190–191.

²⁵ I. m. 265.

Az *Őszi éjszaka* záró soraiban az ismétlés a szintaktikai zárójelen túl – a reddtio alakzatában – szemantikailag is tovább tágítja a képet – a „vétség” elkövetésére a személyiség egésze felel! – a végső összeomlást érzékeltetve:

„Az én bűnös szemem! . . . az én bűnös szám. Ó, jaj, neki. . . Temessék már el, az élő Istenre[. . .] – Ó, az én bűnös lelkem, bűnös testem. Az élő Istenre, tegyék már a föld alá szegényt. . . Csendőr úr. . . ”²⁶

A balladaszerű novella szereplője

Fontos, a népballadákra visszautaló mozzanat, hogy a novellák főszereplője legtöbbször nő.²⁷ Az asszonyalakok előnyben részesítésének oka talán az, hogy bizonyos vétségek, bűnök hangsúlyozottabban fogalmazhatók meg (*Elítélve, Őszi éjszaka*) vagy éppen a kiszolgáltatottság általános érvényű szimbólummá nő.²⁸

Bűn és bűnhődés

Sorstragédiák. Petelei balladaszerű novellái kísérletek a ballada műfajának megfogalmazására a prózai elbeszélésben. Írásai azonban nem revelálnak valóságos tragédiákat, a belső történés ábrázolása többször torzóban marad, hiszen „nem a belvilág tartalmait jelenítik meg a nyelv és a fogalmak eszközeivel, hanem lelki folyamatok testetöltését a magatartásban és a cselekedetben”.²⁹

Az írói ábrázolás magyarázatát jórészt Petelei determinista, pesszimista világképében kereshetjük. Legtöbb művében a hős a végzet, a sors játékszere, s ezt még az sem ellensúlyozza, hogy nemegyszer az erkölcsi értékek hiányát is számon kéri hősein. Az etikai értékek biztonságába, ren-

²⁶ I. m. 192.

²⁷ Vö.: Gregus Ágost: „a népballadában. . . kivált a nők nagyon szerepelnek, s hőse többnek nő, mint férfi, sőt vannak, melyekben csakis nők fordulnak elő.” *A balladáról*. Bp. Franklin. 1886. 132.

²⁸ Vö.: Újhelyi Mária: I. m. 31.

²⁹ Bodnár György: *A balladai lélektan: Petelei István*. In: *A „mese” lélekvándorlása*. Bp. 1988. 40.

díthetlenségébe vetett hit következetes igazolása hiányzik műveiből, s így hiányzik az igazi tragikum is.

Az *Árva Lottiban* a rögeszmés várakozás részletes ábrázolása veszi el a tragédia életét, az *Elítélve* című novellában a férj elutasító, kegyetlen viselkedésének és a feleség szándékolt, akart kedvességének, a két fél magatartásának túlzott hangsúlyozása szűkíti a katartikus hatást. A *Két fehérmép* záróképe már-már groteszk anekdotázásba vált át, *A gyámoltalanban* pedig a főhős fokozatos önfeladása nem engedi a tragédia kibontását.

Amint dolgozatunkban jeleztük, a ballada világát leginkább az *Őszi éjszaka* idézi. A hősnő – Arany Ágnes asszonyával ellentétben – a gyilkosságban ártatlan. Mégis egyetemes, erkölcsi törvényt sért, hiszen megcsalja a férjét. Szeretőjét elvesztette, s most azt, aki végső soron az ő bűnében ártatlan, próbálja önmaga s az élet számára megmenteni. A gyilkosság megtörtént, bebizonyított, a vallomásra nincs is szükség. A holttestet vigyázó katonák hasztalan szobormerevsége – a görög sorstragédiák vagy akár a népbáldák keretjáték színhelyére, a kukoricafosztó- és fonó képre emlékeztetve – is ezt hangsúlyozza.

A novellában az asszony hűtlensége és nem a törvény ítélete szerinti bűn a bűn, hiszen Petelei vétséget keres, olyat, ami igazolhatja komor világlátását. Azt, hogy a legkisebb, akár nem létező bűnért is iszonyatos árat kell fizetni, mert a bűnhődés soha nincs arányban az elkövetett bűnnel”.³⁰

S mint ahogy az Arany János-i lélekábrázolás helyett a hangulat megjelenítése a novellák fő jellemzője, úgy a bűn beismerése sem Péterfy tragikumfelfogásához, hanem a Beöthy-féle „közmeggyőződéshez” igazodik. A „bűn”, a „vétség” belátása külső tényekhez, a holttest láttatásához („vértől fekete arc”, „hideg test”, „rútság”) kötődik. A katartikus hatás – az asszony felismerése, az, hogy bűne sze-

³⁰ Kozma Dezső: *Egy erdélyi novellista, Petelei István*. Bukarest, 1969. 35.

retteinek pusztulását okozva önmaga tragédiáját is kiteljesíti — így nem lehet teljes, a beismerés felesleges és nem a lélek belső állapotából fakadó.

A történetek lezárására a keserű csalódás, a tragikus vég a jellemző. Önnön életüket feladó hősei valóságos, „sors-tragédiákat” revelálnak, fejük felett kikerülhetetlenül ott lebeg a vak fátum, a megmásíthatatlan végzet. A novellák befejező soraiban a víz, a folyó partjáról felhangzó csobbanás, „zavart zaj” a sors beteljesítője, a halálba menekült, küzdésre képtelen, zaklatott lélek végső menedéke. Mert Petelei „csak drámákat lát maga körül, sikoltó vagy vérző tragédiákat, megszedült, lemenő embereket, akiket a végzet buktatott el”.³¹

³¹ Kárpáti Aurél: *Petelei István*. A Hét. 1912. 13. sz.